

DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8151.2022.26.15>

УДК 711

ЕТАПИ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО РОЗВИТКУ МІСТА ДНІПРО В УКРАЇНІ

**Ясінський Максим Романович¹, Погранична Ірина Ігорівна²,
Ступінцев Антон Максимович³**

¹ Кандидат архітектури, доцент кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна, e-mail: maksym.r.yasinskyi@lpnu.ua, orcid:0000-0002-8285-4522

² Кандидат архітектури, асистент кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка», Львів, Україна, e-mail: iryna.i.pohranychna@lpnu.ua, orcid: 0000 0002 4164 6110

³ Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна, e-mail: anton.stupivtsev.marrp.2021@lpnu.ua, orcid: 0000-0003-2485-1275

Анотація. Сучасний стан історичних міст України характеризується наявністю проблем, пов'язаних із детальним вивченням та збереженням історико-культурної спадщини, однією з яких є необхідність удосконалення композиції міст та забезпечення автентичності історично-сформованого середовища [1]. Це обумовлено сучасним станом теорії й практики сучасної архітектури в Україні до якого, в першу чергу, привела державницька діяльність радянського союзу, політика якого була спрямована на знищення національної ідентичності національних меншин тобто приєднаних до нього республік таких як Україна, Молдова, Грузія та інші. Через таку політику, вивчення та узагальнення досвіду архітектурної діяльності відбувалось дещо фрагментарно. Цілеспрямовано не враховувалися архітектурно-естетичні аспекти ревіталізації історичних міст, а натомість на першому місці була саме реконструкція історичного середовища з насадженням нової радянської архітектури. Це здебільшого призводило до втрати цінного історичного середовища.

Місто Дніпро розташоване по обидва береги р. Дніпро. Історично, забудова велася на правому, високому березі, за що згодом деякі називали його «містом на трьох пагорбах». Сьогодні, Дніпро є важливим транспортним вузлом, в т.ч. для річкового транспорту. Тут розташований пасажирський та вантажний річковий порт. Промислові об'єкти займають майже половину території міста та складають значну частину в його економіки (металургійний комплекс, машино- та ракетобудування, легка промисловість, тощо). Обсяги виробництва значно знизилися за часів Незалежності, в результаті чого частина заводів наразі покинуто та занедбано. Актуальним містобудівним питанням є ревіталізація колишніх промис-

лових зон, влаштування технопарків. Один з таких проєктів прийнято в реалізацію. Окрім промисловості, у місті розвинений фінансовий та господарський сектор до функціонують дві біржі та численні підприємства.

У цьому дослідженні проаналізовано історико-архітектурний розвиток м. Дніпро, виділено п'ять основних періодів розвитку міста. Практична цінність даного дослідження полягає в тому, що сьогодні, в умовах неоправданої війни Росії проти України, питання вивчення існуючих міст, їх декларування, є дуже актуальним.

Метою дослідження є проаналізувати історичні картографічні матеріали, виділити основні етапи розвитку м. Дніпро та сформулювати рекомендації щодо розвитку міста.

Ключові слова: Дніпро; Катеринослав; Дніпропетровськ; ревіталізація; історико-архітектурний розвиток; етапи розвитку.

ВСТУП

Історичні міста законсервували у собі історичні пам'ятки різних етнічних груп населення. Отже, їх збереження як певних цілісних архітектурно-містобудівних пам'яток має широке міжнародне значення.

Історична частина міста є пам'ятковим комплексом, що містить дуже цінний культурний потенціал та вимагає своїх специфічних форм охорони. В Україні сьогодні необхідно провести велику роботу із переорієнтації методики урбаністичного проєктування щодо історичних міст. Ця робота повинна опиратися на попередньо проведені наукові дослідження, історико-архітектурні етапи розвитку міст, які би розкривали питання про планувальні особливості та типологію історичних міст та подали рекомендації щодо методики їх збереження та регенерації.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історичний розвиток міст України вивчали багато науковців, зокрема: Бевз М. [2], Рибчинський О. [3], Лещенко Н. [4] [5], Ясінський М. [6] [7] удосконалення організаційної структури стратегічного планування розвитку міст досліджували Ідак Ю.В. [8], Мамонова, В. В., Троян, М. О. [9] та ін., етапи формування та історію м. Дніпра вивчали Мерилова І., Речиц О. [10], Яворницький Д. [11], Ревський С. [12] Андрущенко М., Зубарев С., Ленченко В. [13], Кузикова Л. [14]. Проте, розробку начеркових поетапних історико-архітектурних схем м. Дніпро ще не було представлено.

МЕТА

Метою статті є виокремити етапи історико-архітектурного розвитку м. Дніпро та запропонувати схеми розвитку і формування історичного міста. Дана мета буде досягнута в результаті вирішення таких завдань:

– вивчити композицію історичного міста з аналізом та оцінкою його «історичних нашарувань»;

– проаналізувати планувальну структуру міста та її елементів в часі з фіксацією найбільш суттєвих етапів її історичної трансформації;

– визначити, які ландшафтні вузли впливають на історичне формування міської структури, елементів силуету міста, розкриття основних архітектурних ансамблів.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Для детального вивчення історико-архітектурного плану міста, потрібно проаналізувати ряд історичних карт та періодів розвитку м. Дніпро. Після приєднання Півдня України до Російської Імперії, на чолі нового регіону був поставлений князь Григорій Потьомкін. На нових землях під його керівництвом почалося зведення нових міст, а центром нового регіону мав стати Катеринослав (тепер Дніпро) – третя столиця Росії з помпозними площами і гігантським собором на найвищому пагорбі біля Дніпра, що видно з першого генерального плану, розробленого французом Клодом Геруа [15] (Рис. 1).

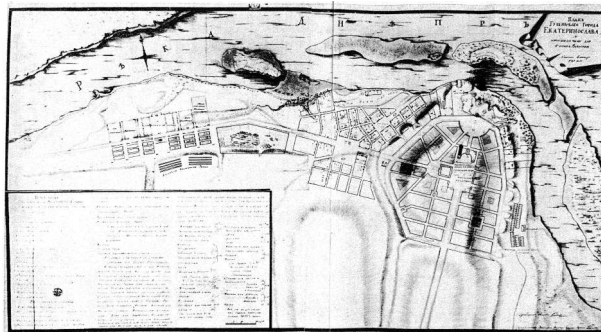

Рис. 1. План Катеринослава (Дніпра) 1793 р. за Клодом Геруа [15]

Проте, велетенські масштаби роботи та нестача ресурсів, в першу чергу фінансових та природніх, стримували розбудову нової столиці, а смерть князя її зовсім зупинила. На довгі роки про місто забули і воно тихо існувало там, де цьому сприяли умови – в низині під пагорбом на місці козацької слободи – селище Половиця. Варто зауважити, що це місце здавна було обжите козаками – трохи південніше від майбутнього Катеринослава розташовувався центр Козацької паланки – Козацька фортеця, поруч стояла Половиця, а на пагорбі зимував козацький осавул Лазар Глоба. Осавул – це військове звання у Війську Запорозькому, виборна службова особа, яка в українській історії була носієм владних повноважень. Місто в цей час, хоч і було центром російської імперії на території України, воно було глибоким селом за своєю суттю (Міжнародний центр культурної спадщини та культурних цінностей: науково-проектна документація. Історико-архітектурний опорний план. Визначення меж, режимів використання, режимів регулювання забудови історичних арелів м. Дніпро. Пояснювальна записка [16].

На поч. 19 ст. з'являється генплан для нового міста (Рис. 2). Шотландець Вільям Гесте продовжив планувальну структуру арх. Старова, трохи доповнивши її. Обидва ці плани (Гесте та Старова) вважаються взірцями містобудування московського класицизму.

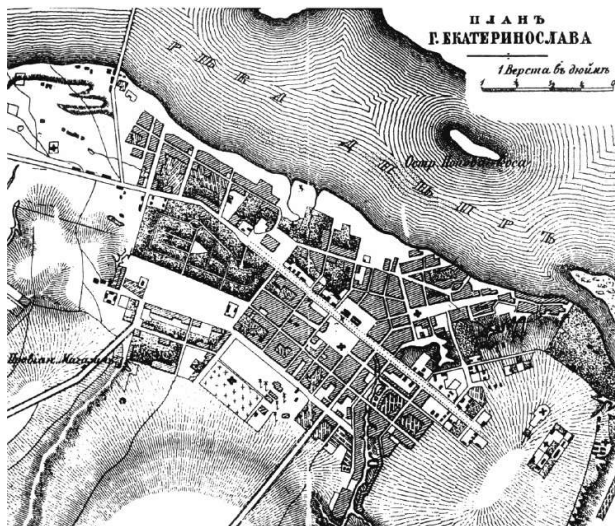

Рис. 2. План Катеринослава (Дніпра) поч. 19 ст. [17]

Впродовж наступних 50 років у місті розбудовуються громадські об'єкти: театри, сади, сквери, навчальні заклади, тощо. Відбувається реконструкція центрального проспекту: висаджуються ряди дерев, засипа-

ються яри річок, розбудовується вулична інфраструктура

Великими двигунами активної розбудови міста стали скасування кріпацтва (рабства) та прокладання залізниці через місто. Останнє означилося спорудженням велетенського Амурського мосту – тоді найдовшого в Європі. А відкриття неподалік родовищ залізної руди та кам'яного вугілля (Кривбас та Донбас) поміщає Катеринослав у центр економічної та промислової діяльності Півдня Російської імперії. Навколо промислових зон, заводів розбудовується житлова забудова, з'являються т.з. «робітничі слобідки» [18] (Рис. 3)

Рис. 3. План м. Катеринослава (Дніпра) у 1910 р. [18]

Після Революції 1917р і до 30х років нового генплану не з'являється: в умовах дефіциту житла проводиться ущільнення та доповнення забудови центру. Існуючий житловий фонд переплановують, зводять нові робітничі села.

Після Другої Світової війни завдяки людській праці та великим капіталовкладенням держави місто було відбудовано з руїн за лічені роки. Було відновлено промисловість та перевищено її довоєнний рівень. Індустріальне виробництво продовжує відігравати ключову роль в економіці та містобудуванні Дніпропетровська. Сталінська повоєнна відбудова передбачала перетворення центрального проспекту на парадний ансамбль, так само як по всіх містах Радянського Союзу. Цей проект був майже повністю реалізований. Місто забудовувалося декорованими великими будинками, що уклалися у містобудівні комплекси. Реконфігурація центру охоплювала також перебудову багатьох історичних споруд. [19].

У 1960-80 рр. місто продовжувало активно розбудовуватись, закладено основні житлові райони, воно досягло своїх теперішніх меж, збільшившись майже в 10 разів з початку 19 ст. (Рис. 4).

За часів Незалежності нові території майже не освоюються – ведеться перебудова існуючої міської тканини. Назвати цей процес

зваженим та послідовним, особливо враховуючи кризовий стан економіки, важко. Особливо страждає історичний центр.

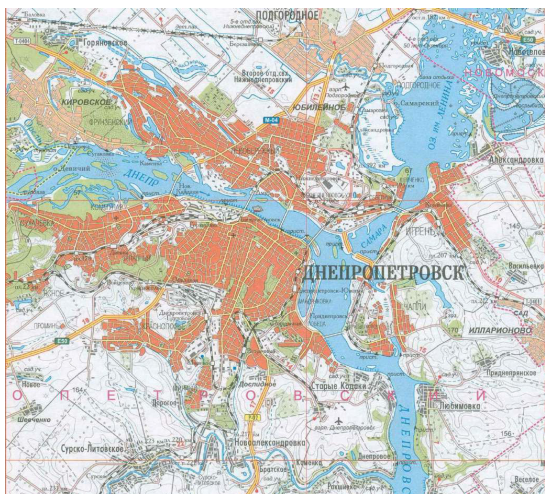

Рис. 4. План м. Дніпрпетровська (тепер Дніпра) у 60-80 рр. 20 ст. [20]

Вивчивши картографічні матеріали, зроблено такі історико-архітектурні схеми розвитку міста:

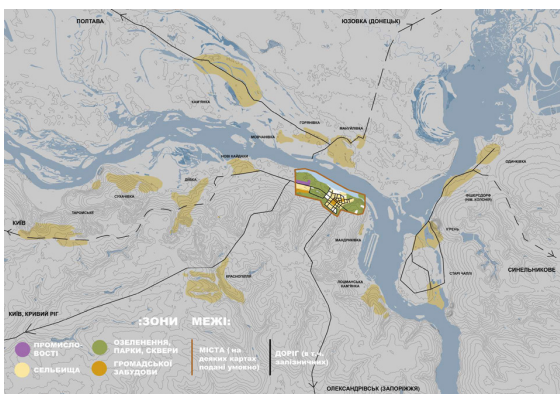

Рис. 5. Перший етап – 1785-1801 рр. – Автор схеми Ступінцев А., 2021 р.

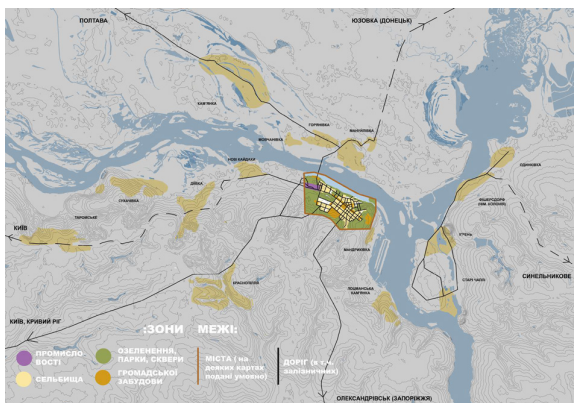

Рис. 6. Другий етап – 1801-1861 рр. – Автор схеми Ступінцев А., 2021 р.

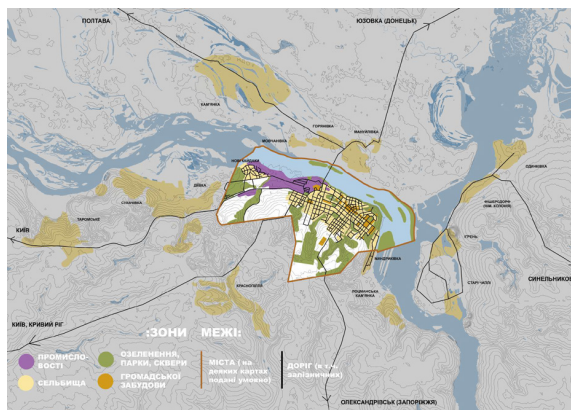

Рис. 7. Третій етап – 1861-1917 рр. – Автор схеми Ступінцев А., 2021 р.

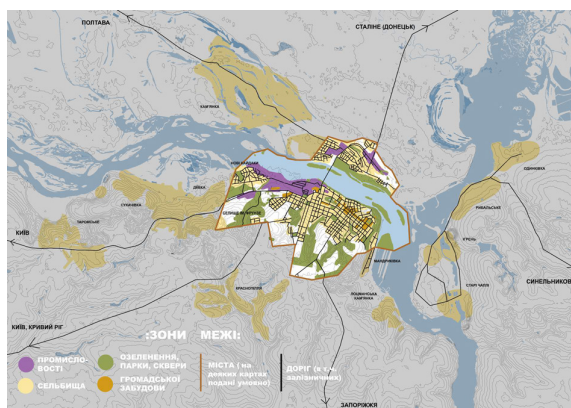

Рис. 8. Четвертий етап – 1917-1943 рр. – Автор схеми Ступінцев А., 2021 р.

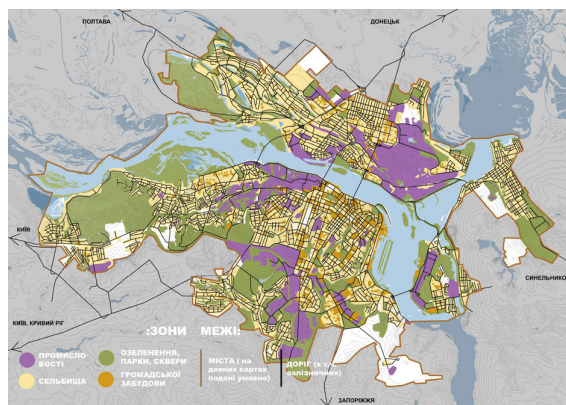

Рис. 9. П'ятий етап – 1943-2021 рр. – Автор схеми Ступінцев А., 2021 р.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши історичні картографічні матеріали, виконано схеми історико-архітектурного розвитку міста (Рис. 5-9) та сформовано основні періоди розвитку міста Дніпро:

– Перший етап – 1785-1801 рр. – закладено м. Катеринослав, як нова столиця

Російської імперії. Результатом стали великі масштаби будівництва, помпезні будівлі і як результат – нестача ресурсів для якісного будівництва, низький рівень життя, несприятливий рельєф для прямокутної системи міської забудови. Столичних масштабів місту досягти не вдалося (Рис. 5);

– Другий етап – 1801-1861 рр. – спостерігається економічне і будівельне пожвавлення у місті, зводяться кам'яні житлові і громадські споруди, що тепер є символами цієї епохи (деякі з них – пам'ятки національного значення). Розвиток міста продовжується у низині, поступово піднімається на міські пагорби, відповідно до плану І. Старова (доповненого В. Гесте). Сам пагорб забудовується вельми повільно через нестачу води. У 1840-ві роки головний проспект опоядують деревами, засипають рови малих річок. Козацькі зимівники стають міськими парками (Рис. 6).

– Третій етап – 1861-1917 рр. – місто заселяють безземельних селян, що селяться у бідних районах на околицях. Підвищується технічна оснащеність міста. Розвиток відбувається за геометричною прогресією, а після прокладання залізниці та зведення мосту різко підвищується економічна привабливість міста. Відбувається стихійна розбудова приватної забудови. Наприкінці існування імперії, Катеринослав є потужним транспортним та промисловим центром українських земель (Рис. 7).

– Четвертий етап – 1917-1943 рр. – місто реабілітується після років громадянської війни та голодоморів. Але вже в 1938 досягає високого рівня промислового виробництва. Поступово розширюється мережа освітніх та дозвіллевих закладів. Генплан 1933 р. скеровує розвиток міста до ріки. Планується ство-

рення набережної, перенесення туди міського центру, формування річкового «фасаду» міста. Промисловість стає головним містобудівним фактором. Задля вирішення житлової кризи поруч із заводами закладаються робітничі поселення. Існуючий житловий фонд зберігається (Рис. 8).

– П'ятий етап – 1943-2021рр. – Одразу ж після звільнення міста від німецьких військ починається відбудова міста з руїн. Промисловість відбудовано понад довоєнний рівень. Забудову попередніх епох не відновлено, окрім найкрупніших об'єктів (готелі, вузи тощо). У сталінську епоху архітектура ампіру, сади та парки заповнюють усе місто. Місто розбудовується поперек річки в т.ч., активно, на лівому березі. У 60-ті – 80ті роки околиці міста розростаються спочатку мікрорайонами-хрущовками, а потім – міжмагістральними спальними районами, це т.з. епоха житлових експериментів. За незалежності двома яскравими подіями стало створення ансамблю «Крутогірний» та розбудова центру міста в сучасному стилі, що триває донині. Рядова та навіть цінна історична забудова в цьому процесі повністю зневажені та знищені. (Рис. 9)

Сьогодні, в умовах російсько-української війни необхідно задекларувати міську структуру кожного українського міста. Аналіз історії м. Дніпро показав, що місто має насичену історію, великий архітектурно-художній потенціал. Проте, історичний центр, архітектурні ансамблі часто втрачаються під час нефахових реконструкцій та будівництва новобудов. Збереження міської структури, цінної історичної забудови та відновлення втраченої є нашим завданням сьогодні та після закінчення війни.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Pohranychna I., Yasinskyi M., 2021. Methodological aspects of the scientific and design process of preserving the historical city. – AS. Volume 7, Number 2. 216-226 p.
- [2] Бевз М. В. (2004). Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст. автореферат дисертації доктора архітектури, Харків.
- [3] Рибчинський О. В. (2017). Формування і ревіталізація середмість історичних міст України. Нац. ун-т «Львів, політехніка». Львів.
- [4] Лещенко, Н. А. (2017). Ревалоризація як складова процесу відновлення та сталого розвитку історичного малого міста.
- [5] Лещенко, Н. А. (2020). Методологічні основи реставраційно-реконструктивних трансформацій історичних центрів малих міст: дис.... д. арх.

REFERENCES

- [1] Pohranychna I., Yasinskyi M., 2021. Methodological aspects of the scientific and design process of preserving the historical city. – AS. Volume 7, Number 2. – 216-226 p.
- [2] Bevs M. V. (2004). Methodological foundations of conservation and regeneration of protected architectural complexes of historical cities. abstract of the dissertation of the doctor of architecture, Kharkiv.
- [3] Rybchinsky O. V. (2017). Formation and revitalization of the centers of historical cities of Ukraine. National Lviv Polytechnic University. Lviv.
- [4] Leshchenko, N. A. (2017). Revaluation as a component of the process of restoration and sustainable development of a historic small town.
- [5] Leshchenko, N. A. (2020). Methodological bases of restoration-reconstructive transformations

- [6] Yasinskyi M., 2016. Regeneration of historic residential blocks in small city centers of Western Ukraine. *Budownictwo i Architektura* Vol. 15, No 2, P. 87–100. https://doi.org/10.24358/Bud-Arch_16_152_12
- [7] Yasinskyi M. R., 2018. Reproduction of residential blocks in central parts of small historic Towns: Author's ref. Ph.D. of Architecture. Lviv: Lviv polytechnic National University, P. 303.
- [8] Ідак, Ю. В. (2019). Особливості формування матеріальної структури міста. In *Научные разработки: вчера, сегодня, завтра* '2019 (pp. 59-67).
- [9] Мамонова, В. В., Троян, М. О. (2017). Удосконалення організаційної структури стратегічного планування розвитку міст. *Теорія та практика державного управління*, (2), 127-132.
- [10] Мерилова, І., Речиц, О. (2021). Етапи формування промислового вузла «Фабричний» у місті Дніпро: історія та перспективи подальшого розвитку. *Містобудування та територіальне планування*, (76), 170-181.
- [11] Яворницький Д.І. История города Екатеринослава. – Сокращенное издание [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gorod.dp.ua/>
- [12] Ревський С.Б. Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://townevolution.ru/books/item/f00/s00/z0000012/st016.shtml/>
- [13] Андрущенко М., Зубарев С., Ленченко В. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.alyoshin.ru/Files/publika/andrushchenko/andrushchenko_05.html/
- [14] Кузикова Л.Н. 2009. Екатеринбург-Днепропетровск. Архитектура и архитекторы : учебное пособие / Л.Н. Кузикова, С. Н. Антонов. – Запорожье : ПРИВОЗ ПРИНТ, 2009. – 40 с. : ил.
- [15] План Катеринослава (Дніпра) 1793 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72157668394530929/with/27185616538/
- [16] Міжнародний центр культурної спадщини та культурних цінностей: науково-проектна документація. Історико-архітектурний опорний план. Визначення меж, режимів використання, режимів регулювання забудови історичних ареалів м. Дніпро. Пояснювальна записка. м. Київ, 2019 249 с.
- [17] План Катеринослава (Дніпра) поч. 19 ст [Електронний ресурс]. – Режим доступу] https://flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72157668394530929/with/27185616538/
- [18] План м. Катеринослава (Дніпра) у 1910 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:] https://flickr.com/photos/alexander_volok/44463055724/in/album-72157668394530929/ ...
- [19] Жизнь после войны: как возрождался Днепропетровск [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dnepr.info/news/zhizn-posle-vojny-kak-vozrozhhdalsyadnepropetrovsk/>
- [20] Затверджені детальні плани територій м. Дніпра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/detalni-plani-teritorij/>
- of historical centers of small towns: diss.... Doctor of Arch.
- [6] Yasinskyi M., 2016. Regeneration of historic residential blocks in small city centers of Western Ukraine. *Budownictwo i Architektura* Vol. 15, No 2, P. 87–100. https://doi.org/10.24358/Bud-Arch_16_152_12
- [7] Yasinskyi M. R., 2018. Reproduction of residential blocks in central parts of small historic Towns: Author's ref. Ph.D. of Architecture. Lviv: Lviv polytechnic National University, P. 303.
- [8] Ідак, Ю. В. (2019). Features of the formation of the material structure of the city. In *Scientific developments: yesterday, today, tomorrow* '2019 (pp. 59-67).
- [9] Mamonova, V.V., Troyan, M.O. (2017). Improvement of the organizational structure of strategic planning of urban development. *Theory and practice of public administration*, (2), 127-132.
- [10] Merilova, I., Rechyts, O. (2021). Stages of the formation of the industrial hub "Fabrychnyi" in the city of Dnipro: history and prospects for further development. *Urban planning and territorial planning*, (76), 170-181.
- [11] Yavornytskyi D.I. History of the city of Ekaterinoslav. – Short edition [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.gorod.dp.ua/>
- [12] Revsky S.B. Formation and development of the historical center of Dnipropetrovsk [Electronic resource]. – Access mode: <http://townevolution.ru/books/item/f00/s00/z0000012/st016.shtml/>
- [13] Andrushchenko M., Zubarev S., Lenchenko V. Dnepropetrovsk: Architectural and Historical Essay [Electronic resource]. – Access mode: https://www.alyoshin.ru/Files/publika/andrushchenko/andrushchenko_05.html/
- [14] Kuzykova L.N. 2009. Ekaterinoslav-Dnepropetrovsk. Architecture and architects: textbook / L.N. Kuzykova, S.N. Antonov. – Zaporozhye: PRIVOZ PRINT, 2009. – 40 p. : ill.
- [15] Plan of Katerynoslav (Dnipro) in 1793 [Electronic resource]. – Access mode: https://flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72157668394530929/with/27185616538/
- [16] International Center for Cultural Heritage and Cultural Values: scientific and project documentation. Historical and architectural reference plan. Determination of boundaries, modes of use, modes of regulation of development of historical areas of the city of Dnipro. Explanatory note. – Kyiv – 2019. – 249 p.
- [17] Plan of Katerynoslav (Dnipro) beginning 19th century [Electronic resource]. – Access mode] https://flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72157668394530929/with/27185616538/
- [18] Plan of the city of Katerynoslav (Dnipro) in 1910 [Electronic resource]. – Access mode:] https://flickr.com/photos/alexander_volok/44463055724/in/album-72157668394530929/ ...
- [19] Life after the war: how Dnepropetrovsk was revived [Electronic resource]. – Access mode: <https://dnepr.info/news/zhizn-posle-vojny-kak-vozrozhhdalsyadnepropetrovsk/>
- [20] Approved detailed plans of the territories of the city of Dnipro [Electronic resource]. – Access mode: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/detalni-plani-teritorij/>

ABSTRACT***Yasynskiy M., Pohranychna I., Stupivtsev A. Dnipro city in Ukraine, stages of its historical-architectural development.***

The current state of the historical cities of Ukraine is characterized by the presence of problems related to the detailed study and preservation of the historical and cultural heritage. One of these problems is the need to improve the composition of the cities and ensure the authenticity of the historically formed environment. This is due to the current state of the theory and practice of architecture in Ukraine, to which, first of all, was brought about by the statesmanship of the Soviet Union, whose policy was aimed at destroying the national identity of national minorities, i.e. republics such as Ukraine, Moldova, Georgia and others. Because of such policy, the study and generalization of the architectural activity experience took place in a fragmentary manner. The architectural and aesthetic aspects of the revitalization of historical cities were purposefully not taken into account, but instead, the reconstruction of the historical environment with the planting of new Soviet architecture was in the first place. Such a policy mostly led to the loss of a valuable historical environment.

The Dnipro city is located on both banks of the Dnipro River. Historically, the construction of the city was carried out on the right – high bank, for which later some people called it "the city on three hills". Today, Dnipro city is an important transport hub, including for river transport. A passenger and cargo river port is located here. Industrial facilities occupy almost half of the city's territory and make up a significant part of its economy (metallurgical complex, machine and rocket engineering, light industry, etc.). The volume of production decreased significantly during the independence of Ukraine, as a result of which some industrial facilities are currently abandoned and neglected. The revitalization of former industrial zones and the establishment of technoparks are an urgent urban planning issue. One of these projects has been implemented. In addition to industry, the city has a developed financial and economic sector, with two stock exchanges and numerous enterprises operating.

This study analyzed the historical and architectural development of the Dnipro city, and identified four main periods of the city's development. The practical value of this study is that today, in the conditions of the unjustified Russian military invasion of Ukraine, the question of studying existing cities, their declaration, is very relevant.

The purpose of the study is to analyze historical cartographic materials, to highlight the main stages of the development of the Dnipro city.

Keywords: Dnipro city, Katerynoslav, Dnipropetrovs'k, revitalization, historical heritage, periods of city development.

AUTHOR'S NOTE:

Yasynskiy Maksym, Candidate of Architecture, Associate Professor of the Department of Architecture and Conservation of Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine, e-mail: maksym.r.yasynskiy@lpnu.ua, orcid: 0000-0002-8285-4522

Pohranychna Iryna, Candidate of Architecture, Asistent of the Department of Architecture and Conservation of Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine, e-mail: iryna.i.pohranychna@lpnu.ua, orcid: 0000 0002 4164 6110

Stupivtsev Anton, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine, e-mail: anton.stupivtsev.marrp.2021@lpnu.ua, orcid: 0000-0003-2485-1275

Стаття подана до редакції 22.09.2022 р.

Стаття прийнята до друку 30.09.2022 р.